

Avaz YERMETOV,
O'zMU Tarix fakulteti professori, tarix fanlari doktori
E-mail: avazbek.ermetov@mail.ru
Tel.: 90. 989- 20-92

O'zMU professori, t.f.d., Urakov taqrizi asosida

O'ZBEKISTON HUDUDIDA ICHKI ISHLAR ORGANLARI TASHKIL ETILISHINING NAZARIY-HUQUQIY

JIHATLARI

Annotatsiya

Maqolada O'zbekiston hududida sovet hukumatining o'rnatilishi, o'lkada ichki ishlar organlarining tashkil etilishining huquqiy asoslari, ularning sovet tuzumini mustahkamlashdagi o'rni, O'rta Osiyola milliy-hududiy chegaralanish o'tkazilganidan so'ng Turkiston ASSR, BSSR va XSSRlari faoliyat yuritgan ichki ishlar idoralarining birlashtirilishi, ularga yuklatilgan vazifalar, vakolat va majburiyatlar, shuningdek, tizim boshqaruvidagi o'zgarishlar va hududiy bo'linish printsiplari birlamchi manbalar asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Respublika, davlat, tashkilot, hukumat, tizim, boshqaruv, IXX, militsiya, hujjat, qonun, qaror, farmoyish, nizom, buyruq, huquq, hudud.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ НА ТЕРРИТОРИИ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В статье рассматриваются установление советской власти на территории Узбекистана, правовые основы организации органов внутренних дел в стране, их роль в укреплении советского строя, объединение органов внутренних дел, действовавших в Туркестанской АССР, БССР и УССР после проведения национально-территориального размежевания в Средней Азии, возложенные на них задачи, полномочия и обязанности, а также принципы изменения в системе управления и территориальном делении были проанализированы на основе первоисточников.

Ключевые слова: Республика, государство, организация, правительство, система, администрация, НКВД, милиция, документ, закон, решение, указ, приказ, право, территория.

THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE ORGANIZATION OF INTERNAL AFFAIRS BODIES ON THE TERRITORY OF UZBEKISTAN

Annotation

The article examines the establishment of Soviet power on the territory of Uzbekistan, the legal foundations of the organization of internal affairs bodies in the country, their role in strengthening the Soviet system, the unification of internal affairs bodies operating in the Turkestan ASSR, the BSSR and the Ukrainian SSR after the national-territorial demarcation in Central Asia, their tasks, powers and duties, as well as The principles of change in the management system and territorial division were analyzed on the basis of primary sources.

Key words: Republic, state, repression, organization, government, system, administration, NKVD, police, document, law, decision, decree, order, law, territory.

Kirish. 1917 yil 25 oktyabrda Petrogradda Oktyabr to'ntarishi amalga oshirilib, bolsheviklar hokimiyatni egallaganidan keyin, bu voqealarning uzviy davomi sifatida noyabrda Toshkent Soveti Turkistonda sovet hokimiyati o'rnatilganini e'lon qildi. Sovetlar o'zlarining boshqaruv doirasini ke'g'aytirish maqsadida Yangi Termiz va Kattaqo'rg'onda, Yangi Buxoro (Kogon), Samarqand va Namanganda ham hokimiyatni o'z qo'liga oldi [1]. Turkiston o'lkasida hokimiyat bolsheviklar qo'liga o'tishi bilan Muvaqqat hukumatning barcha bo'g'inlari tugatilib, o'rniga davlat hokimiyati va jazo organlari tashkil etilib, sovet boshqaruv tizimi o'rnatildi [2].

1917 yil 28 oktyabrda sovet hukumatining vakolatiga binoan, RSFSR Ichki ishlar xalq komissarligi qabul qilgan "Ishchi militsiyasi to'g'risida"gi qaror yangi turdagi militsiya tashkil etilganligi haqidagi birinchi ko'rsatma edi [3]. Qarorda barcha ishchi va soldat deputatlari Sovetlariga inqilobiy intizom o'rnatish va tartibni saqlash uchun ishchi militsiyalari ta'sis etish to'g'risida ko'rsatma berilib, bu organ faqat Sovetlar ixtiyorida bo'lishi ta'kidlangan edi. RSFSR IXXning "Ishchi militsiyasi to'g'risida"gi qarori butun mamlakatda sovet hokimiyati o'rnatilishini to'la-to'kis ta'minlash va proletariat diktaturasini mustahkamlashga qaratilgan edi [4]. Ishchi-dehqon militsiyasini tashkil etish vazifasini Sovetlar zimmasiga yuklar ekan, IXXning qarori jamoat tartibini muhofaza qilish idorasi va sovet tuzumining himoyachisi bo'lmish sovet militsiyasi tashkil etilganligini huquqiy jihatdan mustahkamlar edi [5].

1917 yil 15-22 noyabrda Toshkentda bo'lib o'tgan Turkiston sovetlarining III o'lka s'ezdida boshqaruv tizimini yuzaga keltirish, joylarda hokimiyat tuzish va eng asosiysi, o'lka hokimiyatini tashkil etish masalalari muhokama etildi. Natijada Turkistondagi oliy hokimiyat organi Turkiston Xalq Komissarlari Soveti tashkil etildi [6].

1917 yil 26-28 noyabrda Qo'qon shahrida o'tkazilgan Turkiston o'lka musulmonlarining IV qurultoyida tuzilgan Turkiston Muxtoriyati hukumati 1918 yil fevral oyida bolsheviklar tomonidan tugatilganidan so'ng [7], shu yil 20 aprel – 1 may kunlari Toshkentda Turkiston ishchi, soldat, musulmon va dehqon deputatlari sovetlarining V o'lka s'ezdi bo'lib o'tdi va 30 aprelda "Turkiston Sovet Federativ Respublikasi to'g'risida"gi Nizom qabul qilindi. Unga ko'ra, Turkiston o'lkasining hududi "Rossiya Sovet Federatsiyasining Turkiston Sovet Respublikasi" deb e'lon qilinib, uning tarkibiga Xiva va Buxorodan tashqari, Turkistonning barcha hududi kiritildi. Turkiston ASSR muxtoriyat tarzida boshqarilib, uning barcha faoliyati RSFSR hukumati bilan muvofiq xolda olib borilardi. Turkiston Sovetlarining VI s'ezdida (1918 yil 5-14 oktyabr) RSFSR Konstitutsiyasi asosida "Turkiston ASSR Konstitutsiyasi" qabul qilindi. Konstitutsiyada mudofaa, tashqi aloqalar, pochta, telegraf, dengiz ishlari, temir yo'l, bojxona, savdo, sanoat va moliya masalalari Federal hukumat ixtiyorida qoldirildi, ya'ni davlat boshqaruvining barcha tarmoqlari qonuniy ravishda Markazga bo'ysundirildi.

"O'z taqdirini o'zi belgilash"ning sovetlarga xos varianti amalda avvalboshdanoq bir imperiyani uning mutlaq markazlashganini saqlagan holda boshqa bir imperiyaga aylantirishga, unitar davlat yaratishga qaratilgan edi [8]. Shu tariqa

Markazdagi bolsheviklar chekka o'lkalar, shu jumladan, Turkistonda ham o'z hukumatini mustahkamlashga kirishdi. O'lkada sovet hokimiyatini mustahkamlash maqsadida bolsheviklar sovet davlat boshqaruvining ajralmas qismini tashkil etuvchi davlat apparatini shakllantirishga astoydil kirishdi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sovet davrida O'zbekiston hududida sovet hokimiyatining o'rnatilishi va mustahkamlanishi, shuningdek, o'lkada ichki ishlar organlarining tashkil etilishi bilan bog'liq masalalar bir qator o'zbekistonlik olimlar, xususan, Q.Rajabov, M.Haydarov, D.Alimova, B.Rasulov, M.Abdullaev, T.Otajonov, T.Jalilov va boshqalarning qator asarlari hamda maqolalarida tahlil qilingan. Shu o'rinda qayd etish lozimki, respublikada faoliyat yuritgan ichki ishlar organlarining tarixi mustaqillik yillarida alohida tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish jarayonida ilmiy muammoga sivilizatsion yondashuv asosida tarixiy-qiyosiy, muammoli-xronologik, ob'ektivlik, tizimli tahlil kabi usullar yordamida O'zbekiston hududida ichki ishlar organlari tashkil etilishining nazariy-huquqiy asoslari birlamchi hujjatlar tahliliga tayangan xolda atroflicha tadqiq etildi.

Tahlil va natijalar. Sovet hukumati o'lkadagi ta'sirini har tomonlama mustahkamlashi jarayonida 1918 yil sentyabrda Turkistonda (sovet davlatining boshqa hududlarida bo'lgani singari) Butunrossiya favqulodda komissiyasining bo'limlari tashkil etildi [9]. Davlat xavfsizligini ta'minlash vazifasi yuklatilgan mazkur tashkilot o'z faoliyati davomida jamiyatda yuzaga kelgan turli ko'rinishdagi ziddiyatli holatlar, sovet hokimiyati [10] va inqilobiy qarashlarga qarshi bo'lgan harakatlarni kuch ishlatib, terror [11] yo'li bilan bostirib, boshqaruvning o'ziga xos usulini ta'minlagan. Masalan, Butunrossiya favqulodda komissiyasining faqatgina 1918 yilning ikkinchi yarmidagi faoliyati davomida mamlakat bo'yicha 50.000 nafar odam ta'qib ostiga olinib, otib tashlangan edi [12].

Bu davrda Sovet Rossiyasi shaharlarida bo'lgani kabi, Turkistonda ham Ishchi-dehqon militsiyasini tashkil etish ishlari yanada jadallashtirildi. 1918 yil 8 yanvarda Turkiston o'lkasi Fuqaro-ma'muriy qism xalq komissari Petrovskiy ishchi va dehqon Sovetlariga "Toshkent xalq militsiyasiga kirishni istovchilar uchun ro'yxat tuzish"ni taklif etdi. Uning maktubida shunday deyiladi: "Asosiy xizmatga faqat o'tmishi benuqson bo'lgan kishilar qabul qilinadi. Har bir nomzod haqida qisqacha tarjimai xol bo'lishi kerak" [13].

1918 yil 29 yanvarda Turkiston o'lkasi XKSnning 17-sonli "Zahira kadrlarini yaratish va militsiyani qayta tashkil etish to'g'risida"gi buyrug'i e'lon qilindi. Buyruqni bajarish fuqaro-ma'muriy qism komissari zimmasiga yuklatilgan edi. Bu paytga kelib Muvaqqat hukumat davrida (1917 yil mart-oktyabr) tuzilgan eski harbiy va fuqaro militsiyasi uzil-kesil bekor qilindi. Buyruqda ma'muriyat va temir yo'ldagi qo'mitalar zarur hollarda yordam so'rab, qizil gvardiya otryadlariga murojaat qilishlari ko'zda tutilgan edi. Yangi militsiyani tashkil etish va kadrlar tayyorlash ishiga rahbarlik qilish uchun 1918 yil 30 yanvarda "Turkiston o'lkasi shahar va tumanlari militsiya inspektori boshqarmasining bo'limi" tashkil etildi [14]. Militsiya inspektori vazifasini vaqtincha bajaruvchi qilib A.Baranovskiy tayinlandi. Inspektor o'lka xududi doirasida militsiyaga umumiy rahbarlikni amalga oshirar, militsiya muassasalarini tekshirar va taftish qilar, militsiya xodimlarining bir viloyatdan ikkinchisiga o'tishlarini boshqarar edi [15].

1918 yilning fevral oyida barcha uezd, shahar hamda volostlarda militsiya idoralari tashkil etila boshlandi [16]. Butun mamlakatdagi kabi Turkistonda ham sovet militsiyasi yangicha huquq-tartibotni himoya qilishga da'vat etilgan ishchi va dehqonlarning sinfiy tashkiloti sifatida bunyod etildi. Eski mutaxassislardan foydalanishga yo'l qo'yilgan harbiy, moliyaviy va boshqa idoralardan farqli o'laroq, militsiya shaxsiy tarkibiga avval boshidanoq yakka tartibda ishga qabul qilish usuli joriy qilingan edi.

1918 yil 13 dekabrda "Rossiya Sovet Federatsiyasining Turkiston Respublikasi Ishchi-dehqon sovet militsiyasi to'g'risidagi Nizomi" ishlab chiqildi hamda Turkiston ASSR MIK tomonidan tasdiqlandi [17].

Bu paytda huquqiy jihatdan hamda vakolatlari doirasida Turkiston ASSR Ichki ishlar va Tashqi ishlar xalq komissarliklari hamda uning qoshidagi hay'at Respublika militsiyasiga umumiy rahbarlik qilardi. Respublika militsiyasining bosh instruktori militsiya ishlari bilan bevosita shug'ullanardi. U o'z mahkamasi bilan Ichki ishlar va Tashqi ishlar xalq komissarligi tarkibiga kiritilgan edi.

1919 yil 26 aprelda (boshqa bir hujjatda yozilishicha 1919 yil iyulda) Turkiston ASSR Ichki ishlar xalq komissarligi tarkibida respublika militsiyasi ishiga rahbarlik qiladigan Ishchi-dehqon militsiyasi Bosh boshqarmasi ta'sis etildi va 1920 yil 21 yanvarda unga bolshevik Ya.Sirul boshliq etib tayinlandi [18].

1919 yil 26 iyunda Turkiston ASSR IIXK "Rossiya Sovet Federatsiyasining Turkiston Respublikasi Ishchi-dehqon sovet militsiyasi to'g'risidagi Nizom"ni qabul qildi [19]. Nizom asosida shahar, uezd, shuningdek, jinoiy qidiruv va temir yo'l militsiyasi Militsiya Bosh boshqarmasiga bo'ysundirilib, uning roli mustahkamlangan edi. Nizomda sovet militsiyasining burchi va asosiy vazifasi ishchilar sinfi va kambag'al mehnatkash xalq manfaatlarini hamda inqilobiy tartib va yangi tuzumni muhofaza qilishdan iborat, deb belgiladi [20]. Shu tariqa o'lkada faoliyatini boshlagan ishchi-dehqon militsiyasi sovet tuzumini himoya qiluvchi sinfiy tashkilot sifatida tuzildi [21].

1924 yil oxirlarida O'rta Osiyo respublikalarida o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralanishdan so'ng, bu hududlarda faoliyat yuritgan uchta respublika tugatilib, 1925 yil fevralda O'zbekiston SSR tashkil etildi. Natijada Turkiston ASSR, XSSR va BSSRlari ichki ishlar idoralari huquqiy va hududiy jihatdan O'zbekiston SSR IIXK tasarrufiga o'tkazildi.

Jumladan, 1924 yil 14 dekabrda O'zbekiston SSR militsiyasi boshlig'ining 16-sonli buyrug'i e'lon qilindi. Buyruqda "Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikalari hududlarida faoliyat yuritgan ichki ishlar organlari O'zbekiston SSR militsiyasi tasarrufiga o'tkazilgani ko'rsatilgan bo'lib, endilikda militsiya organlarining tarkibi butunlay qayta ko'rib chiqilishi zarurligi, xodimlarga militsiya saflarida xizmat olib borish qoidalari va jamiyatda tartib-intizomni ta'minlash borasida tegishli kurslar tashkil etish kerakligi, shuningdek, tashkilotda mustahkam tizimli tartib o'rnatish muhimligi" belgilab berildi [22]. Turkiston ASSR IIXKga tegishli huquqiy normativlar, nizomlar, yuqoridan chiqarilgan qaror, farmoyish va ko'rsatmalar asosida belgilangan vakolat hamda vazifalar o'zaro muvofiqlashtirildi [23]. Natijada militsiya va jinoyat qidiruv bo'limlarining faoliyati ustidan umumiy nazorat qilish O'zbekiston SSR Ichki Ishlar Xalq Komissarligiga yuklatildi. Shunday bo'lgani holda, O'zbekiston SSR IIXK tomonidan qabul qilingan qarorda Turkiston ASSR IIX komissari hamda Buxoro va Xorazm Respublikalari xalq nozirlari vaqtincha o'z o'rnida qoldirildi. O'zbekiston SSRda tashkil etilgan "Militsiya va jinoyat qidiruv" bo'limiga 7 ta viloyat bo'linmalari, bitta tuman shahar (Toshkentning eski shahrida) bo'linmasi, 13 ta tuman bo'linmalari va Samarqand viloyatining vokzal oldi bo'linmasi bo'ysunar edi [24].

O'zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissarligining sovet boshqaruv tizimidagi o'rni va huquqiy maqomi haqida shu paytda Ichki ishlar xalq komissari lavozimida ishlagan Raxmat Rafikning maqolasi 1925 yil 22 aprelda e'lon qilindi. Maqola "O'zbekistonning Ichki ishlar komissarligi va uning Sho'ro tuzilishidagi usuli" deb nomlanib, unda o'sha davrda ichki ishlar

komissarligiga yuklatilgan vazifa va vakolatlar, komissarlikning yangi hukumat tarkibidagi o'zni haqida quyidagi qimmatli ma'lumotlar keltiriladi: "Ichki ishlar komissarligi Sho'ro tuzilishi usulida Sho'ro qonunlarini umumiy sharoit asoslariga muvofiq amalga qo'yadigan quvvatga molik bir muassasadir. Ichki ishlar komissarligi o'z ahamiyaticha hukumat tashkiloti bo'lsa ham, shubhasiz, O'zbekiston, Markaz ijroqo'm idora tashkilotlari deb hisoblanadi. Ichki ishlar komissarligining vazifasi mahallalar bilan qatnashish va bog'lanish barobarida, mahalliy muassasalarga yuklatilgan vazifalarda idora qilish qoidalarini bajarmoq, ommani sho'ro davlat tuzilishi, sho'ro jamiyatlari bilan oshno etmak. Aholini sho'rolashtirish asoslari bilan bog'lamoqdur. ...Ichki ishlar xalq komissarligi Markaziy Ijroiya Qo'mitasining ijrochi tashkilotlaridan bo'lib, huquqiy jihatdan Sho'ro hukumatining qarorlarini bajaradi [25]".

Maqolada keltirilgan fikrlar shu jihati bilan qimmatli, unda birinchi marta ichki ishlar xalq komissarligiga yuklatilgan vazifa va vakolatlar, ularning faoliyati bilan bog'liq ma'lumotlar keltiriladi, bunday materiallar boshqa arxiv hujjatlarida ham uchramaydi. Shu o'rinda qayd etish joizki, maqolada komissarlikning boshlig'i tomonidan ichki ishlar komissarligiga o'sha davr talabi va nuqtai nazaridan to'g'ri baho beriladi.

Xulosa. O'lkada Oktyabr to'ntarishi amalga oshirilgandan so'ng Turkistonda o'rnatilgan sovet hukumati o'zining hokimiyatini har tomonlama mustahkamlay boshladi. Asosiy mazmuni mexnatkash xalq manfaatlarini himoya qilishdan iborat deb tartib o'rnatgan yangi tuzum o'lkada inqilob qonunlariga huquq-tartibotga qat'iy amal qilishini ta'minlovchi maxsus organlarni tashkil eta boshladi. Sovet hukumati o'rnatilgan barcha hududlarda RSFSR IIXKning ko'rsatmasiga binoan militsiya organlarini tashkil etish ishlari jadallashtirilib, jumladan, Turkistonda ham bolsheviklar tomonidan bunday tadbirlar amalga oshirildi.

Turkistondagi bolsheviklar hukumati o'zining davlat hokimiyat organlari va boshqaruv apparatini har tomonlama mustahkamlash jarayonida, bu davrda O'rta Osiyoda mustaqil faoliyat yuritayotgan Xiva xonligi va Buxoro amirligi hududlarida ham sovet hukumatini o'rnatish ishlari jadallashirdi. 1920 yilda Xiva xonligi va Buxoro amirligi hududlarida sovet hokimiyati o'rnatilgandan so'ng, bu hududlarda ham ichki ishlar idoralari tashkil etildi. O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o'tkazilgandan so'ng, bu hududlarda faoliyat yuritgan respublikalar tugatilib, O'zbekiston SSR tashkil etildi. Natijada Turkiston ASSR, XSSR va BSSR hududlarida faoliyat yuritgan ichki ishlar idoralari huquqiy va hududiy jihatdan O'zbekiston SSR IIXK tasarrufiga o'tkazildi.

Tadqiq etilayotgan yillardagi xususiyatlardan yana biri bu ichki ishlar organlari boshqaruv tizimidagi o'zgarishlar bo'lib, jumladan, uning faoliyati avval XKS tarkibidagi Markaziy ma'muriy boshqarmaga, so'ng Birlashgan Davlat siyosiy boshqarmasiga bo'ysundirildi. Undan keyin yana IIXK qayta tashkil etilganidan so'ng, militsiya organlari uning tarkibida boshqarma sifatida faoliyat yuritdi. Ichki ishlar xodimlarining faoliyatiga oid hujjatlarning qabul qilinishi barobarida, ular tomonidan sodir etilishi mumkin bo'lgan qonunbuzarliklar va jinoyat ishlar, jinoyatlarning tarkibi, holati hamda ular yuzasidan ko'riladigan intizomiy, ma'muriy va jinoyat javobgarliklar to'g'risida tegishli qonun hujjatlari ham qabul qilindi.

ADABIYOTLAR

1. Пасилов Б. Идеология и практика становления тоталитарной государственности в Туркестане. // O'zbekiston tarixi. №3. 1999. - Б. 46.
2. Ражабов Қ.К. Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар (1917 – 1935 й.). - Тошкент: Ўзбекистон, 2000. - Б. 4 – 5.
3. Джалилов Т. Верные отчизне. (1917-1924 гг). - Ташкент: Узбекистан, 1968. -С.19.
4. O'zMA, 25-fond, 1-ro'xat, 6-ish, 65-varaq.
5. Джалилов. Из истории рабоче – دهقانской милиции Узбекистана. - Ташкент: Узбекистан, 1969. - С. 36-38.
6. O'zMA, 25-fond, 1-ro'xat, 6-ish, 1-varaq.
7. Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти. - Тошкент: Маънавият, 2000.
8. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: (Очерклар) \ Масъул мухаррирлар Д.А.Алимова, Э.В.Ртвеладзе. - Тошкент: Шарк, 2001. - Б.203.
9. O'zMA, 17-fond, 1-ro'xat, 7-ish, 109-varaq.
10. Шамбаров В. Государство и революция. - Москва: Алгоритм, 2001. - С.80.
11. Бжезинский З. Большой провал. «Агония коммунизма». Квинтэссенция. Философский альманах. - Москва: Политиздат, 1990. - С. 258.
12. Шамбаров В. Оккультные корни Октябрьской революции. - Москва: Алгоритм; Эксмо, 2006. - С.373..
13. Джалилов Т. Верные Отчизне (1917-1924). -Ташкент: Узбекистан, 1968. - С.22.
14. O'zMA, 39-fond, 1-ro'xat, 39-ish, 1-varaq.
15. O'zMA, 39-fond, 1-ro'xat, 72-ish, 1-2-varaqlar.
16. O'zMA, 25-fond, 1-ro'xat, 35-ish, 66-varaq.
17. O'zMA, 39-fond, 1-ro'xat, 644-ish, 39-40-varaqlar.
18. O'zMA, 39-fond, 1-ro'xat, 106-ish, 6-varaq.
19. O'zMA, 39-fond, 1-ro'xat, 103-ish, 1-varaq; Положение о Советской Рабоче-Крестьянской милиции Туркестанской Республики Российской Советской Федерации. (Нашр этилган жойи ва вақти кўрсатилмаган). - С.1-13.
20. O'zMA, 39-fond, 1-ro'xat, 6-ish, 72-varaq.
21. Петров Г. Қизил милициямизнинг 8 йиллиги. / Қизил Ўзбекистон, 1926 йил 28 февраль, 49-сон.
22. Andijon VDA, 46-fond, 1-ro'xat, 89-ish, 75-76-varaqlar.
23. O'zR PAA, 58-fond, 1-ro'xat, 774-ish, 163-164-varaqlar.
24. Халқ хизматида 75 йил. Масъул мухаррир Ғ.Раҳимов. - Тошкент: Ўзбекистон. 1992. - Б. 48.
25. Раҳмат Рафик. Ўзбекистоннинг Ички ишлар комиссарлиги ва унинг Шўро тузилишидаги усули. / Қизил Ўзбекистон, 1925 йил 22 апрель, 108-сон.